

Roman Kupka

Urząd Miasta Katowice, Wydział Kształtowania Środowiska, Rynek 1, 40-003 Katowice;
e-mail: roman.kupka@katowice.eu

PROPOZYCJA UTWORZENIA STANOWISKA DOKUMENTACYJNEGO W KATOWICACH-WEŁNOWCU. INFORMACJA OGÓLNA

Купка Р. Предложение создать документационный пункт в Катовице-Велновец. Общая информация. Отвалы после добычи и металлургии цветных металлов на территории Верхней Силезии не дождалась до сих пор никаких форм охраны, хотя уже более 150 лет выступают существенным элементом ландшафта данного региона. Предложение охранять уникальный агломерат, сформировавшийся в массе (уже бывшего) металлургического отвала руд цинка и свинца в северной части г. Катовице, могло бы отчасти заполнить существующий пробел.

Kupka R. Proposal to create a documentation site in Katowice-Welnowiec. General information. Dumping grounds after mining and metallurgy of non-ferrous metals in Upper Silesia have so far not received any forms of protection, although they have been an important element of the landscape of this region for at least 150 years. The proposal to protect the unique "sinter" created in the mass of metallurgical dump of zinc and lead ores in the northern part of Katowice, could partially fill the existing gap.

Słowa kluczowe: Katowice-Wełnowiec, krajobraz przemysłowy, formy antropogeniczne, spiek, stanowisko dokumentacyjne

Ключевые слова: Катовице-Велновец, постиндустриальный ландшафт, антропогенные формы рельефа, агломерат, документационный пункт

Key words: Katowice-Wełnowiec, postindustrial landscape, anthropogenic forms, sinter, documentation site

Zarys treści

Zwałowiska po górnictwie i hutnictwie metali nieżelaznych na Górnym Śląsku jak dotąd nie doczekały się jakichkolwiek form ochrony, choć stanowią od co najmniej 150 lat istotny element krajobrazu tego regionu. Propozycja ochrony unikatowego „spieku”, powstałego w masie (byłego już) zwału żużli hutnictwa cynku w północnej części Katowic, mogłaby częściowo wypełnić istniejącą lukę.

WSTĘP

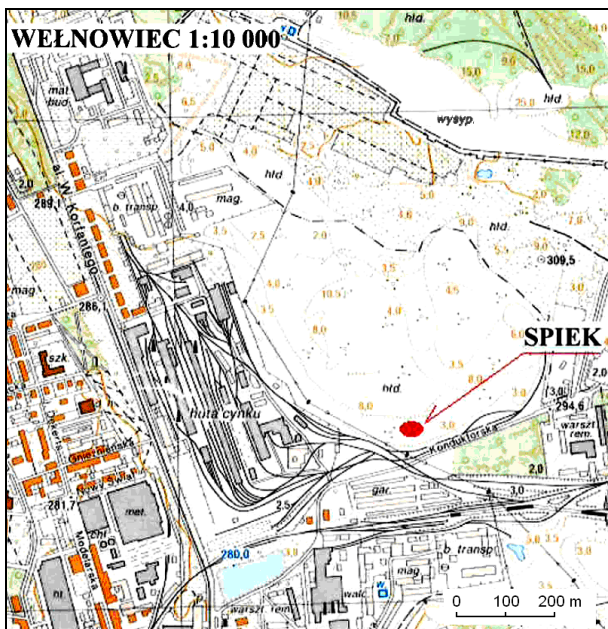
W krajobrazie kulturowym Katowic i wielu innych miejsc Wyżyny Śląskiej dominują krajobrazy prze-

mysłowe, a zwłaszcza przemysłowe oraz pogórnice (poeksploatacyjne). Stanowią one „zespoły przestrzenne, na których zachodziło intensywne wykorzystywanie zasobów przyrodniczych przez człowieka oraz tereny funkcjonalnie z nimi związane” (MYGA-PIĄTEK, 2007). Wyraźna dominacja czynników antropogenicznych przy kształtowaniu tych krajobrazów sprawia, że przeważają w nich elementy działalności człowieka (np. wyrobiska, zwałowiska, kopalnie, huty itp.). Właściwe zagospodarowanie tych obiektów może spowodować pojawienie się nowej jakości krajobrazu kulturowego, a zatem ich obecność niekoniecznie musi oznaczać tylko degradację naturalnego środowiska (NITA, 2010). O ile

wiele obiektów przemysłowych i komunikacyjnych o unikatowych wartościach historycznych i architektonicznych zostało na wspomnianym obszarze w taki czy inny sposób wziętych pod ochronę i stały się one atrakcjami turystycznymi (KACZMARSKA, PRZYBYŁKA, 2010; LAMPARSKA, 2013, 2017 i in.), o tyle obiekty typu wyrobisk – znacznie rzadziej, a zwałowiska po górnictwie i hutnictwie metali nieżelaznych – w ogóle. W związku z tym celem niniejszej pracy jest prezentacja cech unikatowego obiektu: pozostałości po zlikwidowanym zwałowisku odpadów hutnictwa rud cynku w Katowicach-Wielowcu, który zasługuje na objęcie go ochroną prawną.

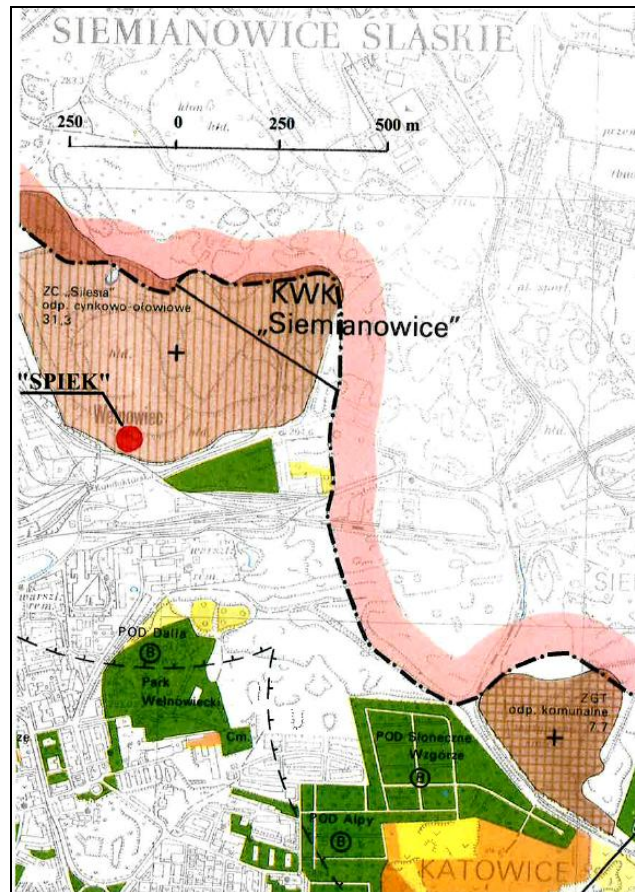
OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA BYŁEGO ZWAŁOWISKA ODPADÓW POPRODUKCYJNYCH W KATOWICACH- WIELOWCU

Hutnictwo ma na obszarze dzisiejszych Katowic swoje kilkusetletnie tradycje. Początki hutnictwa cynku są datowane na rok 1834, kiedy to na terenie Szopieniec powstała huta „Wilhelmina” (WILCZOK, 1984; RYGUS, 2015), w roku 1873 natomiast w Katowicach-Wielowcu zaczęła działać huta cynku Hohenlohe.

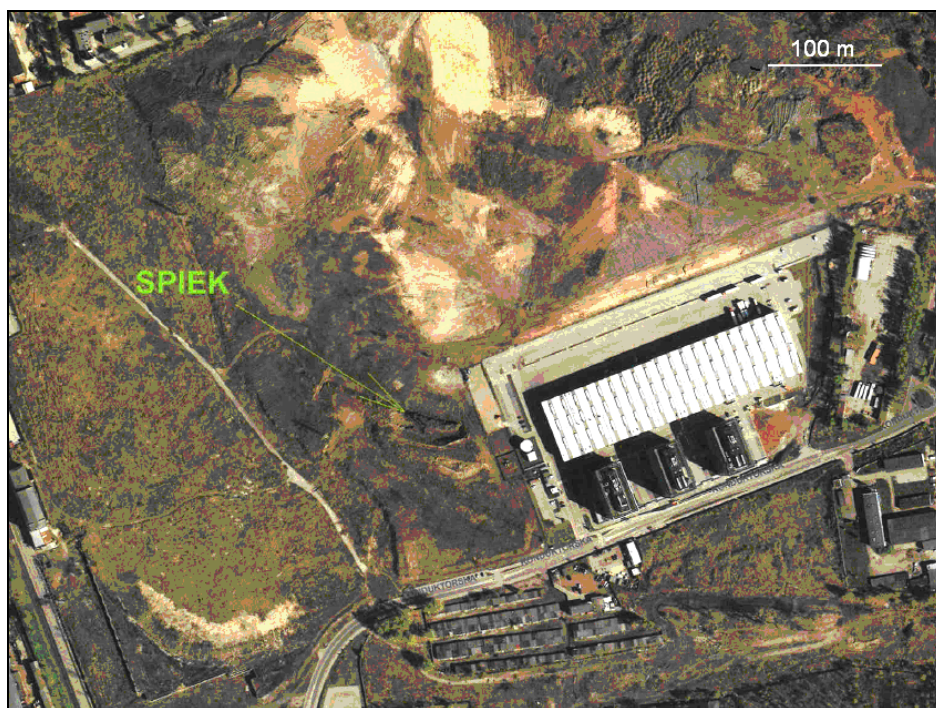
Rys. 1. Lokalizacja „spieku” na podkładzie *Mapy topograficznej...* (1996)
 Рис. 1. Местоположение агломерата карте *Мапа топографічна...* (1996)
 Fig. 1. Location of the sinter on the basis of the *Мапа топографічна...* (1996)

Przedmiotem niniejszej informacji jest fragment terenu po byłej już hałdzie odpadów poprodukcyjnych Zakładów Metalurgicznych „Silesia” (następcy Hohenlohe), zlokalizowanej na granicy Katowic (dzielnica Wielowiec) i Siemianowic Śląskich (rys. 1 i 2. fot. 1). Materiałem budującym zwał był, jak już wspomniano, odpady poprodukcyjne, których składowanie rozpoczęto w połowie XIX w.

Rys. 2. Lokalizacja „spieku” w granicach byłego zwałowiska hutniczego (podkład: *Miasto Katowice...*, 1985)
 Рис. 2. Местоположение агломерата в рамках бывшего металлургического отвала (карта: *Miasto Katowice...*, 1985)
 Fig. 2. Location of the sinter in the former metallurgical dumping ground (topographic base: *Miasto Katowice...*, 1985)

W starszych, głębszych warstwach zwałowiska znajdowały się odpady o wyższej zawartości metali. Pochodziły one z przeróbki rud cynkowo-olowiowych w piecach prażalniczych. W młodszych warstwach zgromadzono odpady z produkcji w piecach muflowych (składających się z mufl – komór zbudowanych z materiału ogniotrwałego). Odpady składowane były nieselektywnie i – w związku z tym – cechowały się one niejednorodnością.

Fot. 1. Lokalizacja “spieku” na obrazie satelitarnym Google Maps (2018)
 Фот. 1. Местоположение агломерата на спутниковом изображении Google Maps (2018)
 Photo 1. Location of the sinter on the satellite image Google Maps (2018)

Omawiany zwał, zlokalizowany w Katowicach-Węlowcu przy ul. Konduktorskiej, zajmował powierzchnię około 25,2 ha, a jego kubatura wynosiła 1 211 tys. m³. Zgodnie z *Materiałami archiwalnymi Urzędu Miasta Katowice*, na zwale o łącznej masie 4 297,8 tys. Mg (ton) zdeponowano następujące odpady:

- żużle z hutnictwa cynku – 3 656 tys. Mg (ton) – 85,07%
- żużle z kotłowni węglowej – 638,7 tys. Mg (ton) – 14,86%
- gruz rozbiórkowy z pieców – 2,8 tys. Mg (ton) – < 0,07%
- gruz budowlany – 0,3 tys. Mg (ton) – < 0,01%.

W tym miejscu warto też wspomnieć, że zgromadzone w hałdzie żużle z produkcji pierwotnej i wtórnej zawierały średnio 3,9% cynku (Zn), 0,82% ołowiu (Pb) i pewną ilość kadmu (Cd).

Zatem zwałowisko odpadów po hutnictwie cynku nie tylko szpeciło krajobraz, ale stwarzało też zagrożenie dla życia i zdrowia ludności. Wymagało więc podjęcia zabiegów rekultywacyjnych. Na podobne problemy, chociaż o większej skali i natężeniu, związane z funkcjonowaniem zwałowisk odpadów z przeróbki rud metali nieżelaznych w okolicach Trzebini, zwracają uwagę W. SROCZYŃSKI i B. SYPOSZ-ŁUCZAK (2007).

DZIAŁANIA NAPRAWCZE

W 1995 roku Wojewoda Katowicki wydał decyzję naprawczą, nakazującą rekultywację hałdy odpadów poprodukcyjnych do końca 2005 r. Niestety, obowiązki wynikające z powyższej decyzji Z.M. „Silesia” wykonały jedynie na niewielkim fragmencie składowiska o powierzchni około 1,7 ha od strony północno-wschodniej.

Z końcem roku 2001 Zakłady Metalurgiczne zawarły umowę notarialną przenoszącą prawo użytkowania wieczystego gruntu położonego w okolicach al. Korfantego i ul. Konduktorskiej na osobę fizyczną. Na tym terenie znajdowało się omawiane składowisko. W roku 2005 podjęto prace koncepcyjne nad utworzeniem Parku Przemysłowego na przeznaczonych do rekultywacji terenach poprzemysłowych po hucie „Silesia”. Powołana w tym celu Spółka Górnośląski Park Przemysłowy (GPP) rozpoczęła intensywne przekształcanie omawianych terenów w nowoczesną strefę aktywności gospodarczej i innowacyjności zorientowanej na rozwój zgodny z nurtem prośrodowiskowym. Terenom zniszczonym przez przemysł nadano nowe wartości użytkowe, opierając się na zasadzie zrównoważonego rozwoju (por. GORGON, 2007).

Realizacja tak ambitnego przedsięwzięcia wymagała szybkiej rozbiórki zwałowiska. Rozkruszo-

ny materiał budujący zwał wykorzystywany był jako podbudowa w inwestycjach, głównie drogowych na terenie województwa. W trakcie rozbiórki hałdy natrafiono, w latach 2007–2008, na ol-

brzymi pseudo-/quasi-spiek (dalej „spiek”) wyróżniający się twardością w stosunku do reszty zdeponowanego materiału (fot. 2).

Fot. 2. Analizowany „spiek” – widok ogólny, 2018 (fot. R. Kupka)
Фот. 2. Анализируемый агломерат – общий вид, 2018 (фот.: Р. Купка)
Photo 2. The analyzed sinter – general view, 2018 (phot. by R. Kupka)

CHARAKTERYSTYKA „SPIEKU”

Omawiany „spiek” jest produktem powstałym ze scalenia żużli po hutnictwie cynku. Forma ta jest zlokalizowana – jak wspomniano – na terenie GPP w pobliżu ul. Konduktorskiej w Katowicach, a położenie jej środka określają współrzędne geograficzne:

- 50.283870 szerokości północnej (N)
- 19. 024994 długości wschodniej (E).

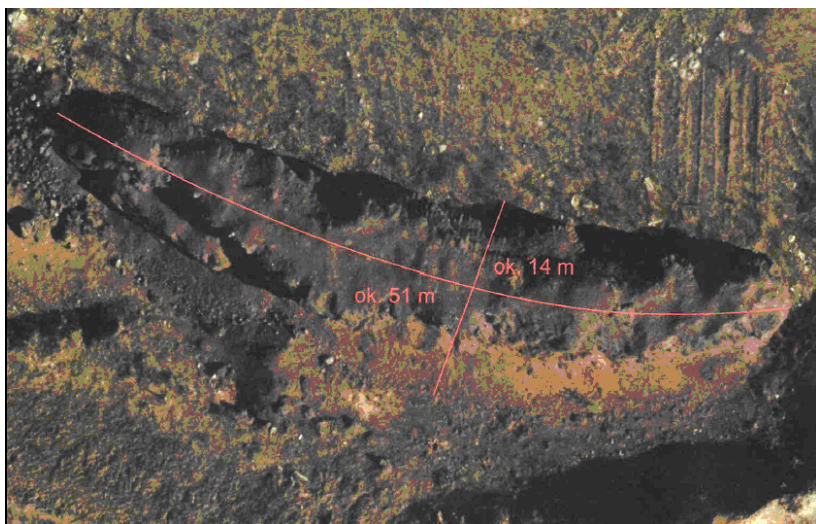
Zarówno „spiek”, jak i cały był już zwał, zale-

gają na utworach górnego karbonu (iłowce, mułowce, piaskowce i węgiel kamienny) (*Mapa geologiczna Polski*, 1976).

Obiekt ma kształt lekko wygiętego łuku przebiegającego w kierunku NW-SE/W-E.

„Spiek” zajmuje powierzchnię około 490 m², a jego wymiary zewnętrzne wynoszą:

- długość – około 51 m,
- szerokość – 14 m,
- wysokość – 9–10 m (fot. 3).

Fot. 3. Wymiary poziome „spieku” na obrazie satelitarnym Google Maps (2018)
Фот. 3. Горизонтальные размеры агломерата на спутниковом изображении Google Maps (2018)
Photo 3. Horizontal dimensions of the sinter on the satellite image Google Maps (2018)

Ze „spieku” pobrano próbkę, której skład zbadano metodą rentgenowskiej analizy strukturalnej (X-Ray). Z powodu dużej niejednorodności tego materiału, próbkę rozbito na mniejsze fragmenty i prze-

analizowano pięć z nich, a uzyskane wyniki uśredniono. Średni skład „spieku” – zgodnie z materiałami archiwalnymi autora – jest zatem następujący:

żelazo (Fe) – 18%,
cynk (Zn) – 15%,
krzem (Si) – 13%,
wapń (Ca) – 8%,
siarka (S) – 7%,
magnez (Mg) – 5%,
miedź (Cu) – 2%,
glin (Al) – 2%,
mangan (Mn) – 1%,
cyna (Sn) – 1%.

Pozostałe pierwiastki oznaczone, ale nieokreślone ilościowo (łącznie około 28%), to: sód (Na), potas (K), tlen (O), azot (N), węgiel (C). Wykryto również śladowe ilości innych pierwiastków: nikiel (Ni), złoto (Au), kadm (Cd), ołów (Pb) o łącznej zawartości < 0,1%.

PLANY NA PRZYSZŁOŚĆ

Omawiany obiekt od samego początku wzbudzał ogromne zainteresowanie biologów i geologów z Uniwersytetu Śląskiego, odpowiedzialnych pracowników katowickiego magistratu, a także władającego terenem: Zarządu Spółki GPP. Wszyscy zgodnie stwierdzili, że zwałowiska po górnictwie i hutnictwie metali nieżelaznych na Górnym Śląsku (również w Zagłębiu) nie doczekały się – jak dotąd – jakichkolwiek form ochrony, choć stanowią od co najmniej 150 lat istotny element krajobrazu tego regionu. Z powyższego stwierdzenia jasno wynika, że odpreparowany „spiek” należy bezwzględnie zachować i wkomponować w nowe (planowane) zagospodarowane terenu. Ze względu na unikatowość i specyfikę miejsca, jego duże znaczenie naukowe i dydaktyczne, a częściowo także pewnego rodzaju atrakcję turystyczną, sam „spiek”, jak i tereny bezpośrednio do niego przyległe, można by objąć ochroną w postaci **stanowiska dokumentacyjnego**¹. Trzeba tu wspomnieć, że T. MOLENDY (2013) zaproponował uszczegółowienie tej kategorii ochrony jako *stanowisko dokumentacyjne środowiska antropogenicznego* i postuluje jednoznaczne określenie (wymienienie) tych środowisk (obiektów), co stworzyłoby większe szanse na obejmowanie ich ochroną. Ale najlepszym sposobem ochrony obiektów

¹ Pierwotnie autor proponował wprowadzenie terminu **technouroczyisko** i ma nadzieję, że w przyszłości – gdyby decydenci uznali za zasadne jego użycie – pojęcie to mogłoby oznaczać rodzaj formy ochrony interesujących pozostałości po przemysłowej tradycji regionu górnośląsko-zagłębiowskiego.

tów ściśle antropogenicznych (stare hałdy, wyrobiska i inne obiekty górnicze i hutnicze o dużej wartości przyrodniczej i naukowej) – zdaniem B. TOKARSKIEJ-GUZIŁI i A. ROSTAŃSKIEGO (2001) oraz T. MOLENDY (2013) – byłoby wprowadzenie w Polsce, na wzór Wielkiej Brytanii, kategorii podobnej do SSSI – *Site of the Special Scientific Interest*, czyli stanowiska specjalnego zainteresowania naukowego.

W końcu 2012 roku w Pracowni Architektoniczno-Urbanistycznej i Twórczości Artystycznej „Hortus” na zlecenie GPP powstał projekt koncepcyjny parku o powierzchni 1,13 ha, będący propozycją zagospodarowania omawianego obiektu. Opracowanie „zakłada jego rekultywację i nadanie mu wyjątkowego charakteru, jako pilotażowego obiektu dla przyszłego zagospodarowania tej części miasta. Proponuje się wykorzystanie go jako terenu obserwacji ekologicznych i terenu rekreacji, podkreślającego w silny sposób lokalną tożsamość przyrodniczą i kulturową” (ROSTAŃSKI, 2012).

„Dla funkcji ekologicznej proponuje się budowę ścieżki edukacyjnej, która omawiałaby historię miejsca i rolę roślinności synantropijnej w procesach rekultywacji terenów poprzemysłowych. Spiek zbudowany jest z materiału zawierającego znaczną ilość metali ciężkich. W obecnym jego stanie problemem nie jest pylenie się, lecz możliwość skażenia rąk przy dotyku. Projekt zakłada więc jego ekspozycję, ale również możliwe utrudnianie dostępu do niego. Nie przewiduje się wchodzenia użytkowników na jego szczyt. Wokół spieku projektuje się rodzaj gołoborza z gładów wydobytych z hałdy. Ma to być obszar uniemożliwiający dostęp do ścian spieku, a jednocześnie ekspozycja skryzystalizowanego materiału hałdy z jego zróżnicowaniem chemicznym i strukturalnym. Na istniejące półki spieku zostanie wprowadzona odpowiednia roślinność synantropijna. Taka sama roślinność zostanie też wprowadzona punktowo na niewielkie pola w granicach trawnika. Wokół spieku projektuje się utwardzone obejście, a za nim pola trawników z mieszanek roślin zbliżonych do suchych łąk, koszonych raz w roku. Od strony południowej spieku pomiędzy stopniami schodów terenowych projektuje się trójkątne pola trawników często koszonych, obramowanych niskimi murkami. Na te pola będzie można wchodzić. Trawa zostałaby tu wzmocniona siatką, chroniącą przed wydeptywaniem. Na polach trawników koszonych raz w roku wprowadza się rodzime gatunki drzew i krzewów.

Ma tu dominować brzoza, jarzębina i dziki bez czar-ny” (ROSTAŃSKI, 2012).

UWAGI KOŃCOWE

1. Należy rozpoznać i zinventaryzować w terenie wszelkie obiekty będące wytworem działalności przemysłowej i zbliżone charakterem do form powierzchni Ziemi.
2. Należy dokonać waloryzacji wspomnianych obiektów.
3. Obiekty najbardziej wartościowe pod względem historycznym, geologicznym, geomorfologicznym i edukacyjnym objąć ochroną lokalną poprzez stosowne zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
4. Należy znaleźć formułę prawną gwarantującą ochronę prawną obiektów najcenniejszych.
5. Sposób zagospodarowania i projektowanego wykorzystywania obiektu ma rozbudzać pozytywne nastawienie do lokalnych tradycji przemysłowych i tożsamości miejsca (ROSTAŃSKI, 2012).
6. Opisany wyżej unikatowy obiekt antropogeniczny należy chronić w postaci stanowiska dokumentacyjnego.

LITERATURA

- Gorgoń J., 2007: Śląska przestrzeń symboliczna – znaczenie oraz możliwości ochrony i przekształceń krajobrazów post-industrialnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 6: Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 35–44.
- Kaczmarek A., Przybyłka A., 2010: Wykorzystanie potencjału przemysłowego i poprzemysłowego na potrzeby turystyki. Przykład Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 14: Krajobraz a turystyka. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 207–228.
- Lamparska M., 2013: Uwarunkowania rozwoju turystyki postindustrialnej w przestrzeni Górnos Śląskiego Związku Metropolitalnego. UŚ, Katowice: 158 s.
- Lamparska M., 2017: Postindustrial tourism in Poland and Czech Republic. In: Popkova L. I., Wardomkij L. B., Mądry C. (red.): Strategija razwitija pri-granicznych territorij: tradicii i innowacii. KGU, Kursk: 352–362.
- Mapa Geologiczna Polski 1: 200 000, A – Mapa utworów powierzchniowych, Mapa podstawowa 1: 50 000, Arkusz Kraków. WG, Warszawa, 1976.
- Mapa topograficzna Polski, 1 : 10 000, arkusz Katowice-Śródmieście. Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1996.
- Materiały archiwalne Urzędu Miasta Katowice.
- Miasto Katowice – Mapa terenów zielonych i przeobrażeń powierzchni ziemi, arkusz 2, 1 : 10 000. Urząd Wojewódzki, Wydział Ochrony Środowiska, Katowice, 1985.
- Molenda T., 2013: Problematyka ochrony środowisk antropogenicznych w Polsce. Journal of Ecology and Health, 2: 76–80.
- Myga-Piątek U., (red.), 2007: Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 6. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: 232 s.
- Nita J., 2010: Kamieniołom w krajobrazie i geoturystyce. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 14: Krajobraz a turystyka. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 221–229.
- Rostański K., 2012: Projekt koncepcyjny parku „Eko-Uroczysko” w Katowicach przy ul. Konduktorskiej. Pracownia Architektoniczno-Urbanistyczna i Twórczości Artystycznej „HORTUS”, Katowice.
- Rygiel P., 2015: Zarys historyczny hutnictwa cynku na Górnym Śląsku w latach 1798–1980. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska, Katowice: 140 s.
- Sroczyński W., Syposz-Łuczak B., 2007: Składowiska odpadów z fizycznej i chemicznej przeróbki rud metali w perspektywie ich rewitalizacji (rejon Trzebnicy, województwo małopolskie). Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 6: Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 210–217.
- Tokarska-Guzik B., Rostański A., 2001: Możliwości i ograniczenia przyrodniczego zagospodarowania terenów poprzemysłowych. Natura Silesiae Superioris, 5 (Suplement). Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska, Katowice: 5–17.
- Wilczok E., 1984: 150 lat hutnictwa metali nieżelaznych w Szopienicach. Dzieje Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice” i jej załogi. HMN „Szopienice”, Katowice: 212 s.

Wpłynął do redakcji: 24 maja 2018

Поступила в редакцию: 24 мая 2018

Received: 24 May 2018